
Reflexen

G.C. den Hertog

Zonder twijfel was het meest in het oog springende nieuws op het gebied van kerk en theologie in het achterliggende kwartaal de presentatie van het ‘rapport-Deetman’, op 16 december 2011. De kranten die ik gezien heb plaatsten de berichtgeving erover breed op de voorpagina. Op de morgen van de 16^e december bracht het *Nederlands Dagblad* alvast een interview met bisschop G.J.N. de Korte en zette de berichtgeving over het rapport de dag erop onder het opschrift: ‘Katholieke Kerk wil nu schoon schip maken’. Die middag opende *NRC* met ‘Misbruik was bekend bij de R.K.-Kerk’. *Trouw* noteerde de volgende morgen vet en groot op de voorpagina: ‘Verbijstering over omvang misbruik’. De opschriften en quotes in het binnenwerk logen er overigens ook niet om: ‘Rk kerk faalde op alle fronten’ (*Trouw*), ‘In alle landen faalde de kerk’ (*NRC*), ‘Misbruik bekend bij kerkleiding’ (*ND*).

Een maand eerder waren de resultaten van een onderzoek van het *Sociaal en Cultureel Planbureau* naar buiten gebracht, waaruit naar voren kwam dat het vertrouwen in de kerk tot een dieptepunt was gedaald. Niet meer dan 35 procent van de ondervraagden gaf aan vertrouwen te hebben in waar de kerk voor staat en wat ze naar buiten brengt, tegen maar liefst zo’n 75 procent in wat via de radio aan informatie wordt verstrekt. Het vertrouwen in de politie was bijna even groot – 73 procent – in het leger was het 71 procent en in de schrijvende pers 65 procent. Het vertrouwen in de politiek was net als dat in de kerken afgenomen, maar overstijgt dat nog altijd royaal meer dan in de kerk: ongeveer 50 procent van de ondervraagden gaf aan het gevoel te hebben dat men op de politici aankon. Als we bedenken dat de opkomst van populistische bewegingen en partijen vooral toe te schrijven is aan onvrede met de traditionele politieke partijen en hun vertegenwoordigers, is de 35 procent waarop de kerken kunnen rekenen wel heel miniem. Nu was het vertrouwen in de kerk ook in vorige onderzoeken al niet hoog, maar vijf jaar geleden was het toch altijd nog 49 procent. Het SCP wijt de daling van de afgelopen jaren aan de vele meldingen van seksueel misbruik in met name de Rooms-Katholieke Kerk. De commotie rond een artikel van ds A. Vlietstra te Katwijk over Jacobus Koelman kwam te laat om de cijfers nog te kunnen beïnvloeden, maar zou dat – aldus het *Reformatisch Dagblad* van 18 november 2011 – anders vermoedelijk wel gedaan hebben, en dan uiteraard in negatieve zin.

Wie zoals ik met het oog op het rapport-Deetman even googelt, komt het

nodige aan uitlatingen tegen die het negatieve beeld bevestigen. Nee, de woede over seksueel misbruik geldt niet alleen de Rooms-Katholieke Kerk of de kerk in het algemeen, maar ook Robert M. uit Amsterdam en – wat langer geleden – Benno L., de zwemleraar uit Eindhoven. Toch wordt de toon vaak heel fel en kwetsend waar de kerk in beeld komt. Ik denk dan bijvoorbeeld aan de website van *GeenStijl*, waar het rapport-Deetman ook te downloaden is.

Toen en nu

Het rapport-Deetman bevat een aantal achtergrondartikelen, dat het rapport van een kader voorziet. Die artikelen zijn niet geschreven om te vergoelijken, maar ze roepen wel zaken in herinnering die weggezakt kunnen zijn of die men wellicht liever zou vergeten. In het openingsartikel van prof.dr. D.J.F. Bosscher, getiteld ‘De Nederlandse rooms-katholieken in een overgangstijd. Rustig te midden van de woelige baren’, wordt de na-oorlogse tijd geschetst. Het waren de nadagen van het ‘rijke roomse leven’. De dingen stonden allemaal nog heel vast. Ten aanzien van seksualiteit golden strikte regels, maar verder werd er niet over gesproken. Bosscher veroorlooft zich een enkele waarschuwende toepassing, zoals: ‘De kerk creëert een ernstig probleem door verschijnselen als homoseksualiteit niet in volledige openheid te willen bespreken en er al helemaal geen plaats aan te willen geven binnen de eigen cultuur’ (17).

Bosscher gaat niet in op wat er in de jaren zestig en zeventig *buiten* die rooms-katholieke wereld allemaal is gezegd en geschreven over seksualiteit. Het is goed dat er wel bij te betrekken. Het was immers de tijd van seksuele bevrijding – die zichzelf in hoge mate verstond als een loskomen van de traditionele kerkelijke moraal – de tijd van de communes ook, waar men dat propageerde en ook vond dat kinderen op een ongecompliceerde manier met seksualiteit vertrouwd dienden te raken. Ze moesten vooral geen remmingen en frustraties opdoen en seksualiteit niet associëren met de sfeer van ge- en verboden. Ze mochten er ook bij zijn als volwassenen geslachtsgemeenschap hadden en als ze al niet aangemoedigd werden er ook zelf mee te experimenteren dan werd hun dat zeker niet verboden. De gedachte was: als je seksualiteit op enigerlei wijze met de sfeer van ge- en verboden verbindt, is dat de doodsteek voor een echt genieten.

Een dergelijk klimaat is vandaag nauwelijks nog voorstelbaar. Althans – op dit ene punt. De seksuele vrijheid heeft zich met kracht doorgezet in de samenleving, maar er gelden wel enkele taboes, waaronder met name seks met kinderen. Intussen is het wel een kwestie van eerlijkheid om te bedenken dat vele gevallen van seksueel misbruik van kinderen plaatsvonden in een tijd, waarin in de samenleving heel andere geluiden klonken en werden gepropa-

geerd, in naam van de bevrijding van de seksualiteit. Het is maar de vraag hoe consistent het denken over een bevrijde seksualiteit is. Wat mij betreft was die lijn van destijds al een ernstige en gevaarlijke misvatting, maar dat neemt niet weg dat het 'gesunde Volksempfinden' toen toch een heel andere kant uitging dan vandaag en dat we dat ook dienen te verdisconteren in onze beoordeling.

Seksueel geweld

Prof.dr. D.J.F. Bosscher besteedt in zijn artikel ook aandacht aan het antisemitisme, dat aan rooms-katholieke zijde soms krachtige vormen aannam, ook na de Tweede Wereldoorlog. Het heeft bij hem geen andere functie dan het tijdsbeeld te tekenen en kleur te geven. Een relatie met seksueel misbruik wordt op geen enkele wijze gelegd. Prof.dr. Erik Borgman doet dat wel. In een recentelijk verschenen bundel rond seksueel misbruik legt hij een verband tussen de schuldbelijdenis waartoe de Rooms-Katholieke Kerk is gekomen ten aanzien van de Sjoa én die waartoe ze naar zijn overtuiging geroepen is ten aanzien van het seksueel misbruik ('Verlossing in nauwe verbondenheid met kwaad. Theologische reflecties over een kerk waarin minderjarigen seksueel worden misbruikt', in: Hans Morssinkhof en Henri Geerts [red.], *Grensoverschrijdingen geduid. Over seksueel misbruik in katholieke instellingen*, Nijmegen 2011, 13-33). Niet minder dan de Sjoa is het seksueel misbruik dat wereldwijd de laatste jaren aan het licht gekomen is en om de aandacht vraagt een probleem dat de kerk als wereldkerk raakt en aangaat. De kwestie van het seksueel misbruik in ons land staat niet op zichzelf. Ze is bij ons pas echt aan het rollen gegaan toen in Noord-Amerika, in Ierland, in België (onder meer bisschop Vangheluwe, die voorjaar 2011 bekende twee neefjes seksueel te hebben misbruikt), in Duitsland en in Oostenrijk de geest uit de fles was. De Rooms-Katholieke Kerk heeft het er moeilijk mee schuld te belijden, omdat de kerk in de officiële leer een onvervreembare heiligheid wordt toegedicht. Kerkleden, priesters kunnen zondigen, de kerk niet. Maar zoals de Sjoa niet plaatsvond doordat een aantal kerkleden het kerkelijk onderricht vergat of eenvoudig verover de schreef ging, zo is dat ook met het seksueel misbruik. Het zit als het ware ingebakken in een kerkelijke traditie van vele eeuwen. Borgman en ook Van Iersel in dezelfde bundel pleiten er daarom voor ook het falen van de kerk zelf onder ogen te zien en te erkennen en afstand te nemen van de idee van de zondeloosheid van de kerk (Fred van Iersel, 'De kerk te biecht. Reageren vanuit kerk, samenleving en overheid op seksueel misbruik in sociaal-ethisch perspectief', in: Hans Morssinkhof en Henri Geerts [red.], *Grensoverschrijdingen geduid*, 47-61).

Die relatie tussen Sjoa en seksueel misbruik heeft naar mijn gedachte nog een aspect. Alistair McFadyen heeft in zijn studie *Bound to Sin* onderzoek

gedaan naar de machteloosheid van veel huidig christelijk spreken over zonde en heeft daarbij twee ‘concrete situations’ in ogenschouw genomen: de diepe en vaak onherstelbare beschadigingen die kinderen in seksueel misbruik zijn en worden aangedaan én de stelselmatige poging tot geestelijke en fysieke uitroeiing die de Sjoa betekende (Alistair McFadyen, *Bound to Sin. Abuse, Holocaust and the Christian Doctrine of Sin*, Cambridge Studies in Christian Doctrine Vol. 6, Cambridge 2000). McFadyen ziet de overeenkomst tussen Sjoa en seksueel misbruik daarin gelegen, dat in beide gevallen de identiteit van het slachtoffer bewust en met geweld beschadigd wordt. In Auschwitz en andere vernietigingskampen werden mensen gereduceerd tot ‘dingen’ en daarom van een nummer voorzien. Waar seksueel misbruik plaatsvindt, wordt de eigenheid van het slachtoffer ook weggedrukt en vernield. De ethicus (moraaltheoloog) Frans Vosman pleit er dan ook voor om over seksueel geweld te spreken in plaats van over seksueel *misbruik*, vooral ook omdat dat laatste woord suggereert dat er ‘dus’ ook sprake kan zijn van seksueel *gebruik* (‘Tussen oordeel en verstaan. Een moraaltheologisch essay over seksueel geweld in katholieke internaten’, in: Hans Morssinkhof en Henri Geerts [red.], *Grens-overschrijdingen geduid*, 62-74). Juist de beschadiging van het menselijk innerlijk, die zowel in de Sjoa als in seksueel misbruik de kern vormt, maakt verzoening en vergeving tegelijk zo nodig en zo ongelooflijk moeilijk.

Onmacht

Het besef dat onherstelbare schade aangericht was, op grote schaal, en dat vergeving op geen enkele wijze vanzelf spreekt, ontbrak naar mijn waarneming op een schrijnende manier bij de Nederlandse bisschoppen. Het is goed terughoudend in het oordelen hierover te zijn, besef ik. We zien voornamelijk de buitenkant, we zien wat de media ons willen laten zien. Er speelt mogelijk ook een forse dosis onhandigheid mee.

In dit verband denk ik met name aan het optreden van kardinaal A.J. Simonis op 28 maart 2010 bij *Pauw & Witteman*. Het was in de tijd dat men begon de deksel van de doofpot te lichten. Kardinaal Simonis bezigde in dat programma de uiterst beladen en daarom ongelukkige woorden: ‘Wir haben es nicht gewußt’. Het is opvallend genoeg opnieuw een uitdrukking die een verband heeft met de Sjoa. Op zichzelf is het een heel gewoon zinnetje, maar sinds de Sjoa kan niemand deze woorden nog onbevangen gebruiken. Zéker wie in ons taalgebied deze – in het Duits gestelde! – woorden in de mond neemt, weet wat hij of zij doet. Kardinaal Simonis zei het er in dat bewuste programma ten overvloede ook nog eens bij. De heer Witteman legde achteraf uit dat hij die woorden had verstaan als bewust dubbelzinnig. In de mond van de Duitsers die de Tweede Wereldoorlog bewust hadden meegemaakt

waren deze woorden immers aantoonbaar dubieus: men had het vrijwel altijd wél geweten en probeerde met deze woorden eronderuit te komen. Als de kardinaal er dus impliciet mee bedoelde aan te geven dat hijzelf ook de andere kant op had gekeken, moet op z'n minst gezegd worden dat dat oogmerk niet ondubbelzinnig duidelijk was. Onhandig dus, een gemiste kans.

Rond die 16e december vorig jaar kwamen de bisschoppen diverse keren in beeld, met name aartsbisschop Eijk. De woorden die hij sprak, waren in overeenstemming met zijn lichaamstaal. Het was 'correct', maar hij straalde geen verbijstering en verbrokenheid uit. Daaraan was behoefte in die dagen – en erna – en daarom kwam wat commissievoorzitter drs. W.J. Deetman naar voren bracht wél over. Sober, ingehouden en zonder enig theater zei hij wat er gezegd moest worden, gaf hij uitdrukking aan zijn verbijstering en zag hij af van enige poging tot verklaring, laat staan vergoelijking.

Bisschop G.J.N. de Korte van Groningen/Leeuwarden is de woordvoerder van de bisschoppen en hij kwam naar mijn indruk nog het dichtst bij Deetman in de buurt. Op 17 december ging hij in *Debat op 2* in gesprek met slachtoffers die hem ongezouten mededeelden geen enkel vertrouwen meer in hem te hebben. Hij reageerde echter niet met volmondig te erkennen dat hij het zich kon voorstellen, maar stelde in plaats daarvan de vraag hoe hij dat vertrouwen zou kunnen herwinnen. Dat was de verkeerde vraag, liet men hem weten. Het was over en uit voor hem, als lid van het kerkelijk establishment. Het wás ook de verkeerde vraag. Als een mens zo diep geschonden is door een vertegenwoordiger van de kerk en die kerk er slechts met veel moeite toe gebracht is om een onderzoek in te stellen, dan is het vertrouwen dat die vertegenwoordiger van de kerk oprecht berouw heeft weg. Als je dan vraagt hoe je dat vertrouwen terug kunt krijgen geef je impliciet te kennen niet of onvoldoende te beseffen dat de kerk alle vertrouwen heeft verspeeld. Hier past Bijbels gezien enkel verbrokenheid in de zin van Psalm 51 en besef dat men onherstelbare schade heeft aangericht. Hier kan alleen God Zelf vertrouwen teruggeven – of onthouden.

Hoe komt het en hoe voorkóm je het?

Als we terugkijken, doen we dat niet om veroordelend na te beschouwen, maar om zelf lessen te leren. De vraag hoe het zover kon komen is onontkoombaar en dient onverwijld onder ogen gezien te worden. Het is zaak het kwaad bij de wortel aan te pakken.

In de media wordt voortdurend de relatie met het celibaat gelegd. Op het eerste gezicht zit er veel in: wanneer je mensen seksuele onthouding oplegt, moet je niet vreemd staan te kijken als de driften een andere uitweg zoeken. Het zou velen vandaag ook wel goed uitkomen. Als je credo is dat we de sek-

sualiteit alleen maar moeten laten bloeien, is ieder argument tegen seksuele onthouding natuurlijk welkom. Fred van Iersel ('De kerk te biecht', 51) en Anke Bisschops ('Seksueel misbruik van kinderen en seksueel misbruik in pastorale relaties binnen de rooms-katholieke kerk', in: Hans Morssinkhof en Henri Geerts (red.), *Grensoverschrijdingen geduid*, 104) menen beiden dat men dan te kort door de bocht gaat. Er is alleen al het nuchtere gegeven dat de aanwijzingen ervoor ontbreken dat een verhoudingsgewijs groot percentage geestelijken de fout in is gegaan en gaat. Bisschops wil evenmin een link gelegd zien met homoseksualiteit, hoewel het percentage homoseksuelen onder priesters wat hoger ligt dan gemiddeld (105). Zij zoekt de achtergrond eerder in de macht die een priester had en soms nog heeft – een macht die kinderen ertoe bracht diens handelwijze te aanvaarden en vervolgens over het gebeurde te zwijgen. Van Iersel denkt meer aan een soort scheur door de vergeving heen: aan de ene kant is er de vergeving van Godswege voor de dader, aan de andere kant de vergeving die het slachtoffer alleen kan geven. Deze laatste kant is schromelijk verwaarloosd en dat liet niet alleen het kwaad voortwoekeren, maar het bewerkte ook woede en afkeer van kerk en geloof bij de slachtoffers.

De visies van Bisschops en Van Iersel hoeven elkaar niet uit te sluiten. Misschien verklaart het accent op de macht van de geestelijke over het kind wel voor een deel waarom het spreken over schuld en vergeving niet heilzaam kon worden. Dezelfde machtspositie die een vrijbrief voor het misbruik leek te zijn kan er ook toe leiden dat men zichzelf ook met een bepaalde vanzelfsprekendheid vergeving toeëigent, buiten het slachtoffer om.

En preventie? Bisschops pleit voor aandacht in de diverse theologische opleidingen. Zelfkennis, besef van wat iemand drijft en wat hij of zij aanricht, zijn van cruciaal belang (111vv). Het is zaak dat pastores uitgroeien tot 'emotioneel evenwichtige volwassenen' (113) en daarnaast ook weet hebben van de risico's die hun werk, hun ambt met zich meebrengt. Op dit punt kunnen wij als protestanten ons zeker niet koesteren in de toeschouwershouding. We staan aan dezelfde gevaren bloot en hebben geen reden ons rijk te rekenen.

Wat mij betreft valt er nog wel iets aan toe te voegen. In ons huidige Nederland staan kerk en geloof nog altijd in de sfeer van negativiteit, in het teken van bepaalde dingen die 'niet mogen'. Het ergste is niet dat men het buiten zo ziet. Ernstiger is dat die gedachte ook in de kerk leeft. Ons ontbreekt een goede, uitnodigende seksuele ethiek. Nu ben ik niet de eerste die daarvoor pleit. De Discussienota *Liefde, Lust en Leven* die de Raad van Kerken in Nederland in 2005 uitbracht (auteur was A.W.J. Houtepen) roerde diezelfde trom. Ze gaat ervan uit dat in de christelijke traditie de seksualiteit *de* plek is geworden, waar de zonde huist. De nota wekt de indruk dat deze 'zondeval'

van de kerk het eigenlijke euvel is, en dat het er vooral op aankomt afscheid te nemen van de ‘seksualisering’ van zonde en kwaad. Zonde en kwaad huizen in gebruik van geweld, in overheersing en onderdrukking, in misbruik, schending van menselijke waardigheid, maar waar de mens leeft vanuit wat in hem of haar omgaat, is dat in principe goed. Het enige wat de ethiek heeft te doen is deze authentieke goedheid beschermen tegen allerlei bedreigingen vanbinnen en vooral vanbuiten. Zo gezien spoort een christelijke benadering vrijwel helemaal met een autonome mensvisie. Genieten mag, is goed, we zijn ervoor gemaakt. De vormgeving kan veranderen, het basispatroon blijft. Uitwassen moeten worden afgewezen, vooral dwang en misbruik. Dat is de benadering van deze nota. Is die voldoende? Raakt ze de kern? In deze benadering is het Bijbels gebod van de liefde leidraad, maar de gedachte daarbij is dat de liefde geen nadere aanwijzingen nodig heeft. Het heersende autonome sentiment wordt niet tegengesproken. Maar is het geen kenmerk van de liefde in Bijbelse zin dat zij zich wegen ten leven laat wijzen? Dat zij de lof zingt van het gebod, dat goed is en onbegrensd? In deze richting wil ik het zoeken: in de ware vreugde die God ons in zijn gebod wijst en die Hij voor ons opent. Maar dan is er voor de gereformeerde theologie nog wel het nodige huiswerk.

Verhouding kerkelijk recht – burgerlijk recht

Een laatste punt stip ik alleen aan. In onze veranderende samenleving is de relatie tussen kerkelijk recht en burgerlijk recht aan het verschuiven. De groeiende aanwezigheid van de islam in ons midden draagt er ook aan bij. We kunnen denken aan de regels voor ritueel slachten en aan het zogenoemde boerka-verbod. De grenzen tussen kerk en overheid zijn in beweging en zullen vermoedelijk voorlopig ook niet tot een zekere rust komen. Die grens is ook aan de orde waar het gaat om seksueel misbruik. Van de kant van de Rooms-Katholieke Kerk is geprobeerd het binnenshuis te houden en via kerkelijke rechtspraak te regelen – of in de doofpot te stoppen. (Ook hier is er weer een overeenkomst met hoe de Rooms-Katholieke Kerk na de Tweede Wereldoorlog met nazi’s omging, hen wel hielp naar Zuid-Amerika te vluchten en zo aan de wereldlijke rechter te ontkomen.)

De pogingen om de zaken ‘binnenshuis’ te regelen keren zich onherroepelijk tegen de kerken. Er ligt ook een verkeerde visie op vergeving aan ten grondslag. De anglicaanse ethicus O’Donovan pleit ervoor de vergeving te laten blijven wat ze Bijbels gezien is: Gods laatste woord, en in dit ‘voorlaatste’ de weg van het recht te gaan. Het lijkt me dat ook de kerk met goed recht een *Berufsverbot* kan opleggen: als iemand zich ernstig heeft misgaan is er voor die mens bij oprecht berouw vergeving, zonder dat dit evenwel inhoudt dat het voor de kerk en óók voor de betrokken persoon goed is om hem of haar

opnieuw een pastorale taak te geven. De kerk moet dus niet te gauw de haken in het zand zetten en roepen dat de overheid zich op haar terrein begeeft. Laat ze duidelijk maken dat ze het kwaad onderkent en tegengaat, juist ook om het wonder van Gods vergeving niet tot goedkope genade te laten worden. Hier is veel meer te zeggen. Daarvoor zal in de loop van dit jaar alle aanleiding zijn, als de zogenoemde commissie-Samson, die op 10 augustus 2010 door de minister van Justitie en de minister voor Jeugd en gezin is ingesteld en onafhankelijk onderzoek doet naar seksueel misbruik van minderjarigen die onder verantwoordelijkheid van de overheid in instellingen of pleeggezinnen zijn geplaatst, in de loop van dit jaar rapporteert. Het kwaad van het seksueel misbruik is – zo blijkt nog eens uit het feit dat deze commissie kennelijk moest worden ingesteld – niet tot de sfeer van de kerk beperkt. Dat is geen reden om er minder ongerust over te zijn, maar wat mij betreft alleen maar een aansporing om er theologisch en kerkelijk des te meer werk van te maken.

Afscheid, verhuizing en een promotie

Dat de Protestantse Theologische Universiteit vertrekt uit Kampen, Leiden en Utrecht is bekend. Het zal menig lezer niet onberoerd laten. De meesten van hen zullen in Utrecht zijn opgeleid. Het is voor mij – net als voor vele anderen – nog steeds onbegrijpelijk hoe het heeft kunnen gebeuren dat deze faculteit met een grote traditie zichzelf vakkundig om zeep heeft geholpen. Nee, theologie is niet aan een plaats gebonden, maar een plaats is meer dan een naam op een kaart en een gebouw meer dan een bult stenen. Voor wat de protestantse ambtsopleiding betreft houden Utrecht en Leiden – de oudste nog bestaande gereformeerde theologieopleidingen in ons land – op als zodanig te functioneren. Een bescheiden departement blijft, zonder aanwezigheid van een ambtsopleiding.

Veel minder lezers zullen, zoals ik, een substantieel deel van hun studie in Kampen hebben ontvangen. In deze plaats waar de afgescheiden kerken sinds 1854 hun opleiding hebben gehad werd op vrijdag 4 november in de Broederkerk voor de laatste maal een afscheidscollege gegeven – en wel twee in één zitting – namelijk van de hoogleraren L.J. van den Brom en E.R. Jonker. Enkele weken later, op 6 december, werd in een andere monumentale kerk in Kampen het eerste lustrum van de PThU gevierd – en het was daar meteen ook voor de laatste keer. Het wordt leeg op verschillende plekken waar ooit in allerlei toonaarden en -soorten theologie werd beoefend, waar iets van uitging en waar de kerk door werd gebouwd.

Ik sluit niet met deze droefgestemde woorden, maar met iets moois. Op 19 december vorig jaar promoveerde W. Dekker aan de Vrije Universiteit bij prof.dr. A. van de Beek op een dissertatie, getiteld: *Afwezigheid van God. Een*

onderzoek naar antwoorden bij W. Pannenberg, K.H. Miskotte en A. Houtepen. Dr. Dekker is werkzaam bij de IZB, voor lezers van dit tijdschrift geen onbekende, en dat al helemaal niet sinds het verschijnen, eerder vorig jaar, van het boek *Marginaal en missionair*, dat inmiddels aan een vierde druk toe is. Dekker denkt na over de toekomst van de kerk in onze contreien, en legt met het oog daarop een theologische cultuuranalyse op tafel waaraan we maar beter niet kunnen voorbijgaan. Daarom: Dr. Dekker van harte proficiat met zijn promotie en wij met zijn boeken, die ons voorlopig nog wel bezig zullen houden.